

II. NYELV ÉS IRODALOM

AZ ÉRTELMEZÉS AZ ÍRÓI SZÓTÁRBAN

(Részlet)

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Az írói szótárnak eddig tárgyalt elemei — a címszók és variánsok, szófajiság, toldalékok, mennyiségi adatok — olyan objektíve létező és egzakt módon megragadható tényezők, amelyek bizonyos korlátozásokkal ugyan, de alapjában véve a vizsgálótól függetlenül leírhatók, elemezhetők és lexikográfiaileg rendszerezhetők. Az is kétségtelen azonban, hogy az írói szókincsnek ezekre a sajátságokra szorítókozó elemzése — akár lexikográfiai céllal és módon, akár másként történik is — nem sokat mutat meg az írói korpuszból, nem tárja fel leglényegesebb sajátságait sem a szókincsnek, sem az egyéni stílusnak. Hiszen a szókincs egészének éppen úgy, mint alkotó egyedeinek, a szóknak (morfémáknak) alapvető és természetes funkciójuk az, hogy jelentéshordozók, a kommunikációban fontos szerepet betöltő, nélkülözhetetlen nyelvi jelek. Egyszerűen és világosan szólva, a szónak kétségtelenül legfontosabb sajátsága az, hogy jelentése van. E tulajdonságával válik — persze más kommunikációs eszközökkel is párosulva — gondolat, érzés, akarat, hangulat stb. emberi megnyilvánulások kifejezőjévé, tolmácsolójává.

Ebből pedig az következik, hogy az írói szótárnak legfontosabb feladata a címszók jelentésének, mégpedig az írói korpuszban érvényes jelentésének a megállapítása.

Az írói szótár feladata tehát szemben az általános értelmező szótárral az, hogy tisztázza a címszóknek aktuális, az írói felhasználásban megmutatkozó jelentését. Ha már most a jelentésnek végtelen rugalmasságú mozgékonyására, folytonosan vibráló fluktuáló hajlékonyságára gondolunk, akkor a mai szemmel kissé lenézett és az írói szótár előzményeként emlegetett „szemelgető” szójegyzékek egészen más megvilágításba kerülnek; legalábbis azok, amelyekben maga a szerző magyarázta, értelmezte az „eszméletlen” vagy ilyennek vélt szavakat. Kétségtelen ugyanis, hogy maga az író (beszélő) tudja legjobban, hogy mit „akart” mondani. A sokat emlegetett Arany János-i „akarta a fene” újra meg újra visszatérő probléma mindenféle szemantikai analízisben.

Nem célom a szójelentés sokat vitatott kérdéskomplexumának bogozása; nem tartozik az írói szótárral kapcsolatos közvetlen feladatok közé. De néhány vonatkozásával a továbbiakban kénytelen-kelletlen szembe kell néznünk.

Az írói szótári értelmezés elemzésével kapcsolatban célszerűnek látszik már itt két lényeges, alapvető tétel leszögezése:

a) A szójelentés megállapításában számos előremutató és a későbbiekben hasznosítható kísérlet ellenére sem sikerült teljesen objektív, egzakt módszereket kialakítani, sőt még a jelentés lényegét, mibenlétét sem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

b) Az írói szókincs értelmezése elvileg egy olyan szintézis megalkotása, amely egyrészt az írói szándék és az olvasói visszhang mint szubjektív elemek, másrészt az őket tápláló, létrehozó társadalmi valóság mint objektív alap között létesül. [1]

A jelentés megállapítása tehát nem történhet kizárólag objektív alapokra építve. (Ezért is akarták mellőzni — mint közismert — a szemantikai vonatkozásokat a nyelvi vizsgálatok köréből egyes avantgard strukturalista irányzatok.)

A szemantika jelentősége ma már az egzaktitás igényét a lexicográfiánál kevésbé nélkülöző tudományos diszciplínákban is ismert és elismert.

A jelentésnek egyik, az írói szótár szempontjából lényeges, sokat vitatott és a terminológiai tarkaság következtében is nehezen tisztázható kérdése az a kettős arculat, amely a saussuri felfogás, illetőleg terminológia szerint egyrészt a *langue*, másrészt a *parole* síkján mutatkozik meg.

Ákár arról az állásponttól indulunk, amely elkülöníti az ún. állandó (lexikális) jelentést az alkalmi (kontextuális) jelentéstől [2], akár azt valljuk, hogy „a jelnek nincs külön *szótári* és *kontextuális* jelentése” [3], az írói szótárnak az általános szótárhoz való viszonyában mindenképpen számolnunk kell a jelentésnek bizonyos állandó jellegű (lexikális, invariábilis) elemeivel és a felhasználás egyes eseteiben mutatkozó változó, hullámzó (kontextuális, variábilis) jegyeivel. Ilyen értelemben használom a továbbiakban a magyar szakirodalomban hagyományosan elterjedt „állandó és alkalmi jelentés” elnevezéseket. [4]

Az írói szótár szempontjából a jelentésnek főleg három aspektusát kell tanulmányoznunk:

a) logikai-tartalmi (szignifikatív) vonatkozását; ennek alapján épül fel a szótári jelentés struktúrája;

b) emocionális (pragmatikus) oldalát, vagyis a jel ún. hangulati elemeit, stilisztikai értékeit;

c) kontextuális (strukturális) összefüggéseit, vagyis más jelekkel való kapcsolatát és grammatikai kötöttségeit.

Ennek megfelelően az értelmezés is három oldalról történik:

a) tartalmi,

b) stilisztikai,

c) grammatikai szempontból.

Az írói szótár jelentésstrukturája — az általános szótáréval szemben — kizárólag az alkalmi jelentésekre épül, tehát a *parole* területén mozog. (Más kérdés, hogy az alkalmi jelentés vagy jelentések egy része gyakran egybeesik az állandó jelentéssel, illetőleg azt nemcsak részben, hanem egészében is fedi. A jelentések közti egybevetésekre az írói szótár kitűnő lehetőséget nyújt, de az ilyen vizsgálatok már nem tartoznak feladatkörébe.)

Az alkalmi jelentések vizsgálatában gyakorlatilag az első feladat annak megállapítása, hogy az egyes előfordulások hány csoportba és alcsoportba (más szóval: jelentésbe és jelentésárnyalatba) sorolhatók. Vagyis meg kell állapítanunk az egymással azonos és az egymástól eltérő jelentéseket. Mindjárt hozzá kell tennem, hogy mind az azonosság, mind az eltérés relatív. Ismeretes, hogy van olyan felfogás, amely szerint a nyelvi jelnek minden egyes felhasználása egyúttal új alkalmi jelentést is eredményez. [5] Elméletileg, ad absurdum vive a jelentésárnyalásokat, ez a felfogás helyeselhet. De gyakorlatilag nem alkalmazható, mert nincs mód az egyes jelentésárnyalatok „mikroszkopikus” megkülönböztetésére. Nem lehetséges olyan finom megkülönböztető értelmező rendszer, amely egy több száz, sőt esetleg több ezer előfordulású szójelentés árnyalatait megállapítani és értelmezni tudná. [6]

Egy nyelvi jel jelentéseit és jelentésárnyalatait tehát azokra az esetekre kell korlátozni, amelyeket valamely sajátos jegy, mozzanat stb. alapján ténylegesen is meg tudunk különböztetni. Pl. a *gazdag* melléknév a köznyelvben leggyakrabban

'anyagi javakban bővelkedő' személyt, közösséget jelent: *gazdag kereskedő, gazdag termelőszövetkezet*. Lényegesen eltér ettől a jelentéstől a szónak ilyen felhasználása: „Úgy érzem, gazdag voltam benned én” (Juhász Gy.). Ebben az esetben a szó ún. átvitt értelemben 'erkölcsi javakban, értékben bővelkedő' személyt jelöl. Újabb alkalmi jelentést kap a szó ebben a kontextusban: „Őh nagy világnak hírhedett zenésze. Kinek csodás és gazdag húrokon A legnagyobb költő hódolt szerényen” (Juhász Gy.). Új jelentésének kell tekintenünk ezt a felhasználást azért, mert a *gazdag* szóval megjelölt tulajdonság nem személyre (nem is nagy anyagi értéket jelentő vagyontárgyra), hanem olyan tárgyra, közelebbről hangszerre (sőt arra is csak közvetve) vonatkozik, amely sokféle hang kifejezésére képes. Tehát a szónak ebben a ritka költői felhasználásában a jelentés 'változatos, sokféle tulajdonsággal bíró, különböző tartalmak, érzelmek kifejezésére alkalmas' tulajdonságokat mint jellemző jegyeket foglal magában. Mint ilyen nem sorolható sem az 1., sem a 2. említett jelentéshez, a szó 3. jelentésének kell minősítenünk.

A jelentések és jelentésárnyalatok megállapításában a lexikográfus csakis a nyelven belüli kommunikációs eszközökkel, illetőleg ezek felhasználásával foglalkozhat. A nyelv szuperszegmentális elemeinek (hangsúly, hanglejtés, szünetek) vizsgálata nincs módjában. Így az írói szótár aspektusában előbbi fejtegetéseimből leszűrhető eredmény lényegében azonos P. ZUMTHOR megállapításával: az, ami a költői felhasználásban, tehát az új, alkalmi jelentés létrehozásában változik, a nyelvi jelek kombinációja („Ce qui change, c'est la combinaison des éléments du code.”) [7]

Kérdés, hogy a nyelvi jelek kombinációjának vizsgálatában meddig mehetünk el a lexikográfia eszközeivel. Minthogy célunk az értelmezés, mégpedig a kiválasztott írói szövegben (szövegekben) előforduló szavak értelmezése, mellőznünk kell minden olyan kifejtést, amely túllépi a szótári kereteket. Nem illeszthető tehát a szótárba sem enciklopedikus magyarázat, sem az egyéni szófelhasználás körülményeinek olyan részletes taglalása, amely Boccacio Dante-kommentárjai óta az *explication de textes* körébe vágó irodalmi, esztétikai fejtegetésekben szokásos. Ha viszont az írói szótárban megelégszünk azzal, amit az általános szótár is nyújt, így elsősorban az átvitt értelem pusztá jelzésével, akkor az írói szótár elveszti specifikus, saját műfaji értékét.

A kérdés megoldását abban látom, hogy

a) az írói szótár nem mutathat meg többet egy mű, egy író nyelvéből, stílusából, mint amennyi a lexikográfia eszközeivel lehetséges. A szójelentés megállapításának viszonylatában ez azt jelenti, hogy az írói szótár a lehető legfinomabb árnyalatokra bontva mutatja be a címszó jelentésstruktúráját, de persze mindenkor az írói (költői) műben ténylegesen felhasznált jelentésstruktúrát. Az írói szótár jelentésstruktúrája tehát nem a szó teljes vagy általános felhasználás szerinti (köznyelvi) jelentésrendszerét, hanem az egyéni felhasználásból fakadó alkalmi jelentéshullámzásokat ábrázolja;

b) az alkalmi jelentések megállapításában a szöveggörnyezet és nyelvi szerkezet figyelembevételével mindenkor a teljes jelentés megjelölésére kell törekedni. Tehát a tartalmi (logikai) jelentésmozzanatok mellett a szó hangulati elemei (elsősorban a képszerűség) jelenlétét és összetevőit is meg kell az írói szótárnak állapítania és feltüntetnie.

Minthogy az írói szótár mindenkor stíluszótár is, vagyis egy egyéni stílusnak — GUIRAUD kifejezésével „stiliztikai mezőnek” — tükrözője, a jelentésstruktúra finomításában nem mondhat le a stilisztikai minősítésről.

Végeredményében tehát az írói szótár értelmezése céljában és módszerében eltér az általános értelmező szótártól azért, mert az utóbbi a szóhasználat gyakori elő-

fordulásaiból a közös elemeket gyűjti össze és regisztrálja, tehát sűrítő, lepároló eljárással állapítja meg az állandó, invariáns jelentéselemeket. Az írói szótári értelmezés megfordítva, elsősorban az állandó jelentés mozgásából származó új hajtásokat rendszerezi, hogy ezzel a jelentéskör (körök) kiterjedését, dinamizmusát mutassa meg. SCHADEWALDT találóan mondja az írói szótárról a Goethe-szótárhoz írott bevezetőjében: „Wie Bedeutung sich bildet, wird hier vielfach gleichsam *in statu nascendi* sichtbar.” [8]

Az írói szótári értelmezés céljának, funkciójának ez a megjelölése arra is utal, hogy az írói szótári értelmezésben nincs és nem is volna helyes értelmező sémák, modellek felállítása. Az írói szótári értelmezésben is felhasználhatók mindazok a logikai vagy strukturális módszerek (helyettesítés, szembeállítás, átalakítás stb.), amelyek az értelmezésnek általánosan használt, segítő eljárás módjai, és amelyek az objektivitás megőrzését könnyítik a szubjektív, egyénieskedő önkényességgel szemben. Ám az ilyen sémák merev következetességgel történő erőszakolása éppen olyan tévutakra és hamis eredményre vezetne, mint a szubjektív ráérzés kötetlen érvényesülése. E két véglet közötti hánycódásban csak úgy lehet szilárd talajon maradni, ha a legfontosabb alapelveket megállapítva és azok irányítását szem előtt tartva, minden egyes szóértelmezést a maga sajátos adottságainak megfelelően alakítunk ki. Költői, írói jelentéseket, jelentésárnyalatokat nem lehet tehát mindenáron precízizott meghatározásokká szűrkíteni. Szintúgy nem lehet a jelentés hajszálfínomságú eltéréseit vég nélküli alcsoportokba tördelni. Inkább egymáshoz való viszonyításukban, az állandó alapjelentéstől való távolodásuk rendjében lehet sajátos vonásaikat ábrázolni azzal az alázatosan szerény mércével, hogy a jelentésárnyalatok kifejezése és kifejtése (sokszor a jelentéseké is) nem lezárt, végérvényes megállapítás, csak a mérlegeléshez, értékeléshez segítő, elfogadást vagy ellenvetést kiváltó kiindulási alap, eszköz, mint amilyen az egész írói szótár is. Tehát H. NEUMANN pregnáns axiómájával: „Man soll nicht *im* Lexikon das machen wollen, was man einmal *mit* dem Lexikon machen wird.” [9]

Ennek az igen bölcs és fontos alapelvnek a követését az alább megjelölendő gyakorlati szempontok és módszerek biztosíthatják.

A szótári értelmezés jogosultságát, általános érvényét tekintve kétféle szemlélet húzódik végig a lexikográfia egész történetén. Az egyik korlátozó, csökkentő tendenciát kíván, az értelmezést részben fölöslegesnek tartja, részben fenntartással él vele szemben, ezért is tartózkodik tőle.

A nagy német szótár szerzőjének gyakran ironikusan idézett szavai: „Tisch — eine auf Füßen erhobene oder ruhende Scheibe, vor der oder wobei man verschiedene Verrichtungen vornimmt” — váltak fő támaszává annak a felfogásnak, amely a köznyelvi, ismert szavak értelmezését nem tekinti a szótár feladatának. [10] Talán e felfogás mai napig húzódó megnyilvánulását jelzi Bar-Hillelnek az a megjegyzése, hogy egy szótár, ha még oly terjedelmesen részletező is, nem hordozhatja a szemantikai információ teljes terhét. [11]

Másrészt viszont azt is számon tartja a szótárirás története, hogy Voltaire milyen fontosnak vélte a szavak jelentésárnyalatainak megőrkítését a legjobb írók műveiből vett idézetekkel együtt. GÁLDI LÁSZLÓ gazdag filológiai apparátusa alapján Voltaire mellé Adelung és Aranka György nevét is ide sorolhatjuk. [12]

Hogy az írói szótárhoz ez az utóbbi felfogás áll közelebb, azt nemcsak Voltaire-nek az írói idézetekre vonatkozó megjegyzése sugallja, hanem az írói szótár funkciójának s benne a szójelentések szerepének már az előzőekben kifejtett fontossága is magával vonja, s az írói szótárak sora Blanctól a még csak mutatóványokban jelentkező új szótárakig számos változatban demonstrálja.

Sokat mondó e tekintetben a Goethe-szótár alakulási útja. Az első szótári kiadványok, Goethe egyes műveiből készített szótárak (Götz, Werther) — nyilván a grami hagyományok alapján — még szinte teljesen mellőzik a címszavak értelmezését. A teljes szótári füzetek megindulása azonban már lényegesen eltérő szerkesztésmódot, illetőleg felfogást hozott. W. SCHADEWALDT nyomatékosan hangsúlyozza a szótár értelmező jellegét és az egyéni jelentésárnyalatok kiemelésének fontosságát. („Man ist angesichts des im synchronischen Autorenwörterbuch reich entfalteten Belegmaterials versucht, seine Aufgabe darin zu sehen, die *Bedeutungsnuancen* vielseitiger und subtiler als im diachronischen Wörterbuch herauszuarbeiten.” [13])

Ugyanezt az alakulási utat mutatja a Juhász Gyula-szótár formálódása is az első alapvetéstől és kísérleti szócikkektől a minden címszót és minden jelentésárnyalatot értelmező szótári rendszerig.

A modern igényű, értelmező típusú írói szótárnak tehát elsőrendű velejárója a címszók értelmezése, mégpedig jelentésekre és jelentésárnyalatokra bontott értelmezése. Az értelmezés hiányával szemben itt mindig járt egy másik felbukkanó veszélyre kell utalnom: a jelentésárnyalatok túlságos szétbontására (l. már előbb is).

Kérdés, van-e konkrét támpont a szóelőfordulásoknak jelentések és jelentésárnyalatok szerinti szétbontásában. A legegyszerűbb, legközvetlenebb segítség természetesen itt is a nemzeti nyelv értelmező szótárának (magyar vonatkozásban az ÉrtSz.-nak) jelentésstruktúrája. De az is természetes, hogy az írói felhasználásból származó jelentések és főleg jelentésárnyalatok nem mind azonosak az általános szótárban szereplő értelmezésekkel. Márpedig minden szótárban akkor ideális az értelmezés, ha a példamondat jelentését minél hívebben, minél egyértelműbben fejezi ki. (Más típusú, nem írói szótároknál ez a tétel fordítva jelentkezik: „A példamondat akkor ideális, ha a megfelelő címszó megfelelő jelentését minél egyértelműbben illusztrálja” — mondja B. LŐRINCZY ÉVA. [14])

Az alábbiakban szó lesz az értelmezés különböző módjairól. Itt csak annyit, hogy mivel az írói szótárban megadott példasort kell szétbontani, csoportokba, alcsoportokba sorolni, a jelentés alapján ezt a bontást addig alkalmazhatjuk, amíg az állandó jelentéstől (jelentésektől) eltérő, az értelmezéssel világosan megkülönböztethető jegyek mutatkoznak meg az egyes példák, illetőleg példacsoportok között. Ha az egymástól valóban csak hajszaínyi eltérést mutató példák jelentésének megkülönböztetése már nem vagy nem világosan fejezhető ki az értelmezés szótári eszközeivel, akkor a csoportba sorolás határához érkeztünk. A költői nyelvnek finom árnyaltságú, inkább csak sejthető, mint megragadható eltéréseire szép szavakkal mutat rá BÁRCZI GÉZA: „A pillanat ihlete teljesen új szavak kivirágzását teszi lehetővé, s ezekben a szín, a kép még friss, eleven, mert elhasználatlan, viszont az értelmi jelentés körvonalai egy-egy képzőnk változatos funkciói, a ráérhető sok árnyalat miatt gyakran elmosódnak, szinte a ködbe fozlanak. A költőnek megbecsülhetetlen egy-egy ilyen sejtelmes, derengésből és homályból összeszőtt szó, mely saját hangulatainak önkéntelen alkotása. ... Finom értelmi árnyalást tesznek lehetővé az igekötők (pl. megfagy, lefagy, elfagy, befagy, kifagy, átfagy, szétfagy, fölfagy stb.). Ugyancsak igen lényeges és értékes vonása szókincsünknek a kifejező szavak (hangutánzók, hangulatfestők) nagy sokasága és változatossága, melyekben értelmi jelentés és hangulati mozzanat képszerű ábrázolással együtt jelentkezik sok-sok árnyalatban.” [15]

Részint az értelmezéssel kapcsolatban eddig mondottakat összegezve, részint az értelmezés gyakorlati megvalósítását elősegítendő, tekintsük át a lexikográfus, közelebbről az írói szótár szerkesztője előtt álló, az értelmezéssel összefüggő kérdéseket!

a) Mi a jelentés? Vagyis mit kell és mit lehet leírni a szótárban, amikor értelmezünk?

b) Milyen módon, milyen szempontok alapján és milyen eszközökkel történjen az értelmezés, azaz a jelentés megállapítása?

c) Mit értelmezünk? Azaz minek a jelentését állapítjuk meg (szónak, esetleg morfémának, szószerkezetnek vagy mondatnak)?

d) Milyen mélységű legyen a jelentésstruktúra, az árnyalatok kibontása, megállapítása?

e) Hogyan lehet megőrizni az értelmezés viszonylagos objektivitását az egyedi nyelvhasználatból adódó új jelenségek, egyéni asszociációk okozta jelentésváltozatok és módozatok leírásában?

Sajnos, az a lendület és érdeklődés, amely a szemantika alapkérdései iránt a nyelvtudományban az utóbbi évek folyamán megnyilvánul, ez idő szerint inkább nehezíti, mint segíti az eligazodást. Különösen akkor, ha — mint ez a lexikográfia esetében természetes — az elméleti, tételeket a gyakorlatban akarjuk alkalmazni. (Ez a fenntartás nem utolsósorban a jelentés megállapításának strukturalista (matematikai nyelvészeti) kísérleteire vonatkozik. Az ilyen irányú kísérletek kétségkívül sok hasznos, ötletadó indítást tartalmaznak, de a gyakorlati lexikográfiában — legalábbis egyelőre — aligha alkalmazhatók, részint a kísérleti stádium, részint és főleg a képletrendszer túlságos bonyolultsága miatt.) [16]

Az egzaktásra törekvő mellett számolni kell a lexikográfiának sajátos adottságaival, korlátozott eszközeivel is. Ezért nem használható a szótári értelmezésben az olyan alapos elemző módszer sem, amelynek igen szép példáját mutatja G. HAGER „*Gesund bei Goethe*” c. szömonográfiája. [17] Persze a kérdés nincs lezárva, egész sor kutatóhely foglalkozik a jelentés megállapításának problematikájával — főleg a gépi fordítás szempontjából. [18]

Az írói szótár speciális szempontjait tartva szem előtt, s az általános elvi kérdéseket is ezeknek irányába szűkítve, célszerűnek látom, hogy felidézzem A. SCHAFFnak azt az alapvető megállapítását, hogy a nyelvi jel legfontosabb sajátossága jelentéssugárzó képessége. [19]

E tétel hangsúlyozására azért van szükség, mert megerősít abban a felfogásban, hogy az írói szótár nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvi jelnek (egyszerűség kedvéért mondjuk így: a címszónak) azt a legjellemzőbb, legalapvetőbb sajátosságát, hogy a szónak jelentése van. Sőt továbbmenve, az írói szótár leglényegesebb műfaji sajátosságainak egyike éppen abból a különleges helyzetből adódik, hogy az írói szótár a szóhasználatnak egy bizonyos meghatározott körén belül teljes és pontos képet tud adni a jelentés valóságos mozgásáról, a kommunikációban betöltött szerepéről, s ezzel mindenféle más eszköznél jobban lehetővé teszi a jelentésnek mint folyamatnak vizsgálatát. Ezt az által érte el, hogy az írói szótár a maga szűk korlátai ellenére is legjobban megközelíti és megvalósítja azt az ideális szótárt, amely egy nyelvi jelnek a többi nyelvi jellel meglevő vagy lehetséges kapcsolatát bemutatja. [20]

Abból a tényből, hogy a nyelvi jelnek jelentése van (s ezt a jelentés minden kutatója elismeri), következik, hogy a jelentés a nyelvi jel tulajdonsága.

A jelentésnek mint tulajdonságnak feltüntetésével egyáltalán nem szándékozik az eddigi számos felfogást újjal tetézni, vagy éppenséggel a jelentésre vonatkozó terminológiai tömkeleget még jobban összekuszálni. A jelentéssel kapcsolatban (főleg SCHAFF nyomán) azért beszélek tulajdonságról, mert a jelentésnek viszonyként vagy szabályként való felfogását túlságosan semlegesnek, általánosnak tartom. Teljes mértékben osztom e tekintetben KÁROLY SÁNDOR felfogását. Viszont az általa megjelölt *genus*: a „használati érték” vagy „funkció” a jelentésből a jelölés (a *nominatio* helyett az *actio*) felé vezető eltolódást mutat. [21]

A jelentés azonban nem egyszerű, hanem nagyonis bonyolult tulajdonsága a nyelvi jelnek. Leglényegesebb összetevőinek — ismét csak az írói szótár szempontjaira gondolva — a következőket tartom:

a) A jelentést magával a nyelvi jellel együtt a beszélők alkotják meg (egy-egy nemzeti nyelven belül). A jelentés tehát a nyelvi jellel együtt jön létre. Nyelvi jel és jelentés egymástól elválaszthatatlanok, és egymást nem nélkülözhetik, vagyis nyelvi jel nincs jelentés nélkül, és jelentés nincs nyelvi jel nélkül.

b) A beszélő (közösség) által létrehozott jelentés, amelyet a hallgató (közösség) átvett, befogadott, elválik alkotójától, önállósul. Létrejötté után a beszélőtől, hallgatótól (közösségtől) függetlenül is létezik, és önkényesen meg nem változtatható.

c) A meglevő, a közösségtől elfogadott jelentés a felhasználás során időben és térben változhat, mégpedig igen különböző módon és igen különböző mértékben.

d) A jelentés változása nemcsak diakronikusan, hanem szinkronikusan is bekövetkezhet, mindkét vonatkozásban egyaránt tág keretek között. Vagyis — mint egy francia lexikográfus szellemesen megállapította — a jelentés állandóságának időtartama egyaránt lehet öt évszázad és öt perc. [22] Másrészt egyidejűleg is megváltozhat a jelentés akár egyazon beszélő használatában. Gondoljunk az ilyen nyelvi fordulatokra: „A költő... Nem tudja álmait beváltani. Mint a bankokban szoktak valutákat.” (Juhász Gy.). A *bevált* ige jelentése itt egyszerre tartalmazza a 'megvalósítás' aktusát (az álommal összefüggésben) és a 'cserélést' (a valutával kapcsolatban).

e) A jelentésnek rendkívül érzékeny és rugalmas, mégsem korlátlan változási képessége mutatja, hogy benne igen sok elem bonyolult összeszővődésével kell számolnunk. Ezek az összetevők részben nyitak, vagyis viszonylag könnyen felismerhetők és megállapíthatók (pl. fogalmi, logikai vonatkozások), részben azonban rejtettek, csak nehezen, csak közvetve hozzáférhetők (pl. az emocionális, stilisztikai jellegű elemek). A nyílt összetevők inkább sztatikus jellegűek, lassabban és kisebb mértékben változók; a rejtettek csaknem állandó hullámmásban vannak, és szinte sohasem pontosan ismétlődők.

f) A jelentés nyíltak nevezett és standard jellegű elemei adják a nyelvi jelnek ún. állandó (lexikális) jelentését vagy a jelentésmagot; több-kevesebb pontossággal és teljességgel ezt jelölik meg az általános (értelmező) szótárak és lexikonok. Ezek az állandó elemek a jelentésnek — mondhatnánk — *par excellence* összetevői, vagyis olyanok, amelyek az önmagában álló, mintegy használaton kívüli nyelvi jelre is jellemzők és hozzá tapadók. Ezeket a sajátosságokat a nyelvi jel tehát mintegy önmagában tárolja. A jelentésnek ezek az elemei túlnyomólag a „fogalmi mezőben” helyezkednek el, vagyis a nyelvi jel fogalomjelölő képességét mutatják meg (spatio-vizuális szempont). Pl. a *fotel* 'olyan bútordarab, amelynek támlája és karfái vannak'. A fogalmi mező rendszerint kiegészíthető (még mindig az önmagában álló lexémaként tekintett nyelvi jelre vonatkoztatva) a funkcionális mezőben elhelyezkedő ismertető jegyekkel: a *fotel* 'ülésre alkalmas' bútordarab. [23] (Ismeretes, hogy vannak stilisztikai értéket tároló lexémák is, mint a hangutánzó, hangulatfestő szók.)

g) A nyelvi jel felhasználása, informatív szerepének érvényesülése közben a jelentés összetevői megsokszorozódnak, vagy inkább úgy mondhatnám, hogy a tárolás során háttérben maradó, lappangó elemei aktivizálódnak, következésképp sokkal több oldalról és sokkal pontosabban láttatják meg a jelentés egészét és lényegét, mint a lexémaként elszigetelten álló nyelvi jel esetében. Más szóval az egyedi nyelvi jel (lexéma) jelentése mint valamely információ tárolása általános és relatív, határai elmosódnak. A nyelvi jel felhasználásában, összekapcsolásában (vagyis a beszédben) a jelentésnek ezek a homályos körvonalai fokozatosan élesíthetők. A nyelvi jelek bizonyos felhasználásában, kapcsolatában a jelentés általánossága és

relativitása fokozatosan csökkenthető, poliszemiája megszüntethető. Együttal a jelentés egésze rugalmasan módosítható az adott információ megkövetelte irányban és mértékben.

Egy illusztráló példa: a *pokol* szó jelentését (vallási, mesei, irodalmi képzetek, emlékképek alapján) úgy fogjuk fel, mint valami képzeletbeli, túlvilági helyet. (Erre utalnak az idegen nyelvi megfelelők *enfer*, *Hölle* stb. is.) Elsősorban így értelmezik az általános szótárak is. Azok a további, közelebből, pontosabban megállapított jelentések és jelentésárnyalatok, amelyeket pl. az ÉrtSz. felsorakoztat, már nem magából a szóból, hanem különböző szókapcsolatokból körvonalmazhatók.

A szónak mint lexémának és a szónak mint kontextuális elemnek a jelentéskülönbségeit jól szemléltetik W. SCHMIDT alábbi sorozatai. „Auf die Frage, was grün sei, wird in der Regel geantwortet: „Eine Farbe“. Erst die Gegenüberstellung des Wortes in Kontexten etwa der folgenden Art lässt den Sachverhalt hervortreten:

1. grünes Gras, grüner Wald, Grünzeug, Das grüne Kleid
2. grüne Ware¹, grünes Holz, grüne Bohnen
3. grünes Obst
4. grüne Heringe, grüner Speck, grüne Klösse
5. Gasthaus zur Grünen Hoffnung
6. jemandem nicht grün sein; Mädele, ruck, ruck, ruck, ruck an seine grüne Seite (Volkslied)
7. ein grüner Junge; Grünschnabel.” [24]

h) A nyelvi jelnek tehát van lényegileg szervesen összetartozó, csupán elméletileg elkülöníthető lexikai (állandó) és kontextuális (alkalmi) jelentése, illetőleg jelentései. Az elsőnek mint lehetőségnek jellemzője, hogy általános és homályos, az utóbbit mint megvalósítást viszont az jellemzi, hogy egyedi és pontos. (NB! Előfordulhat és éppen a szépirodalmi nyelvben nem is ritkán, hogy a kontextusban homályosul el egy világos lexikális jelentés — akár tudatos szándékból, akár önkéntelen kódosításból. KOVALOVSKY mondja Adyról a *láz* szóval kapcsolatban, hogy a költő a szó jelentésének határait úgy kitágítja, tartalmát annyira szétoldja, hogy ezáltal egészen sejtelmessé, igazi „költői” szóvá teszi, amelybe többféle fogalmi tartalmat és hangulati árnyalatot is beleérthetünk, illetőleg beleérezhetünk. [25])

Ezen a ponton, az állandó és alkalmi jelentés kettősségénél válik el az írói szótár értelmezése, illetőleg jelentésstruktúrája az általános szótárétól. Az általános szótár jelentésstruktúrája természeténél fogva a lexikális jelentésből indul ki. Az általánosból, a gyakoriból halad a ritka, egyedi felé bizonyos szempontok szerint összeválogatott kontextusok alapján. Tehát a jelentésstruktúra határai kötetlenek vagy legalábbis a szótárszerkesztők szempontjai szerint szűkíthetők és tágíthatók. A jelentésstruktúra összeállításának alapvető módszere a szintézis.

Az írói szótár jelentésstruktúrája kötött. Szigorúan a feldolgozandó írói korpuszra szorítkozik, vagyis kizárólag az alkalmi jelentés egyedi felhasználásból adódó eseteit vizsgálja; módszere analitikus. (Az általános szótár anyaga építő kockákhoz hasonlítható, amelyekből a szótár szerkesztője összerakja egy-egy nyelvi jel jelentésstruktúráját. Az írói szótár szerkesztője egy meglevő épületet bont szét egymással megegyező vagy egymástól eltérő elemekre.)

i) Ebből következően az írói szótár értelmezésének feladata kettős: aa) megállapítani az egymást — megközelítő pontossággal — fedő, azonos jelentéseket; bb) felállítani a különböző jelentések összefüggő rendszerét.

¹ = frisches Gemüse.

Az értelmezéssel kapcsolatos eddigi fejtegetések alapján egy nyelvi jel alkalmi jelentésének megállapításához a következő körülmények szükségesek:

- a) a szóban forgó, vizsgálandó nyelvi jel állandó jelentésének (jelentésmagnak) elemei,
- b) a szóban forgó, vizsgálandó nyelvi jel grammatikai (legalábbis szófaji, mondattani, esetleg morfológiai) jellege,
- c) az egyértelműséget biztosító, meghatározó szöveggörnyezet,
- d) a felhasználásból adódó (vagy a nyelvi jelben önmagában meglevő) stilisztikai elemek.

(A nyelvi jel jelentésének ezeket az alapvető komponenseit a szemantika művelői számos különféle csoportosításban és elnevezéssel alkalmazzák.)

Az értelmezésnek hagyományos, klasszikus — s mint láttuk, a szótár őskoráig visszavezethető — formái a lexikográfiában a szinonim megfelelők (akár azonos, akár idegen nyelvűek) megjelölése, illetőleg a meghatározás vagy meghatározó jellegű körülírás. Semmi sem indokolná, hogy az írói szótárban ezeknek az alapvető értelmezési formáknak a megváltoztatására vagy kerülésére törekedjünk.

A kétnyelvű írói szótár (vö. Blanc, Troyes) műfaji jellegénél fogva következetesen szinonimával, vagyis idegen nyelvi megfelelővel értelmez. Az indexek és a konkordanciák, amelyek — mint tudjuk — csak esetlegesen értelmeznek, többnyire beérik a szófaji megjelölés vagy egyéb megkülönböztető jelzés esetenkénti feltüntetésével. (Pl. a George szótárban: *Zug* (1), *Auszug*, *Einzug*, *Weiterzug*, *Atemzug*, *Höhenzug*... *Zug* (2) (ausdruck) „...Ein blitz: für uns ein zug von wunderstaben”. (750-1).)

A szinonimával történő értelmezést a modern lexikográfia csak bizonyos esetekben alkalmazza (általában akkor, ha az értelmező szinonima jelentését a szótár más helyén, — mint címszót — már értelmeztük), hiszen a teljes megfelelést biztosító szinonima nagyon ritka. Az idegen nyelvi szinonimákkal való értelmezés ebből a szempontból még szerencsésebb lehet, de CHRISTA DILL — igen helyesen — fontosnak tartja a címszó állandó jelentésének megadását is az adott kontextus szerinti alkalmi jelentés feltüntetésében; „... muss bei solchem Verfahren die synonymische Grundbedeutung des Wortes angesetzt und nicht nur die für einen bestimmten Kontext verbindliche Übersetzung geboten werden.” [26]

Az értelmező—minősítő típusú írói szótárak legigényesebb értelmezési formája a meghatározó körülírás. Az ilyen írói szótár szerkesztőjének gyakorlatilag két elvi megoldás között lehet választania.

Az egyik lehetőség a válogató, szórványos értelmezés. Ennek lényege a Grimm-féle felfogás alapján: minek értelmezni az olyan mindennapi, alapvető szokat, amelyeket mindenki ismer, használ. (Ezt a felfogást képviselte nálunk Rubinyi Mózes Mikszáth-szótára.) De a modern írói szótárak körében sem idegen ez a felfogás. A Puskin-szótárral kapcsolatban SOROKIN határozottan ellenzi az olyan szavak értelmezését, amelyeknek jelentését az olvasók úgy is világosan ismerik. [27]

A részleges értelmezés mellett szól egy másik s talán nyomósabb érv is: Az értelmezés nem mentesülhet bizonyos szubjektív mozzanatoktól. Az általános és teljes értelmezést adó szótár szerkesztője nolens volens a saját felfogását is tolmácsolja, azt mintegy rákényszeríti a szótár használójára. Kétségtelen, hogy e tekintetben is érvényes BÁRCZI GÉZÁnak nagyon megszívlelendő megjegyzése: a szótár annál jobb, minél inkább háttérben marad a szerkesztő.

Végül a részleges értelmezésnek kedvez az a csaknem kivétel nélküli körülmény, hogy minden szótár megszerkesztése az első betűtől az utolsóig szakadatlan küzdelem a terjedősség, illetőleg terjedelem ellenében.

Nos, ha ennyi szempont támogatja a részleges értelmezést, milyen igény szól a minden esetre kiterjedő teljes értelmezés javára? Ennek a megoldási formának is vannak meggondolandó érvei.

Az első az, hogy milyen alapon döntünk valamely szó jelentésének közismert, általános vagy kevésbé ismert, illetőleg ismeretlen voltáról. A közhasználatú tárgyak, alapvető fogalmak megjelölésén túl minden szótár címszóanyagában felmerül egy sereg olyan szó, amelyeknek hovatarozása e szempontból bizonytalan. A szerkesztőnek szubjektíve (legjobb esetben valamely kollektíva bevonásával), de mindenképpen önkényesen kell döntenie ide vagy oda sorolásukról. A szubjektivitástól tehát így sem sikerül megmenekülni. Másrészt a nagyon hétköznapiaként vélt szavak is gyakran tartalmaznak számos olyan jelentésmozzanatot, amelynek megjelölése célszerű és fontos, másként nagyon sok árnyalat semmisül meg vagy marad homályban. A sokat emlegetett *asztal* helyett változatosság kedvéért vizsgáljunk meg egy másik, ugyancsak eléggé közismert, gyakran használt szót. Az *ablak* szónak Juhász Gyula költői nyelvén az alábbi jelentésárnyalatai különböztethetők meg a megfelelő kontextusok alapján (idézzé a Juhász-szótárból): [28]

Falnyílás világosság bebocsátására: *Szelid az este, mint a lányok, Vastráncos ablakok megett*, 522/2.

a) (átv költ) Erre emlékeztető jelenség: *A régi bánat úgy száll vissza hozzám... Mint hegedűszó bágyadt alkonyórán, Mikor ablaka nyílik vágyainknak*, 1217/4 kép szór|465/1 1106/8.

b) Az ablaknyílásba beépített keret, párkány: *Tegnap este a cipőmet Az ablakba kitettem*. 1370/2 enjamb Helyh|58/5 395/2 987/6 1022/3.

c) Az ablak külső felülete, környéke: *Nem álltál-e ablaknál, könnyezőn* 269/11 kérd Helyh|833/11 1082/4.

d) Ablaküveg: *Őszi est esője monoton Zenéjével dobol ablakomon* 953/3 kép told Helyh.

e) Az ablak mögötti belső térség: *A szomszéd ablakból időnkint Szívembe zsong egy drága zaj*, 1092/1 kép Helyh|503/12 833/3.

f) Jármű ablaknyílása: *Száguldó sorsom ablakából Tünő határra néz szemem S reménytelen tekintetével Időz elszálló réteken*. 527/1 metafora Helyh|ua: 527/9.

g) (Nem létező, képzelt) ablaknak megfelelő hely a falon: *jaj annak, aki él még s már halott... Keze remgeve babrál egy kilincsen, Amely kinyitna egy vak ablakot*, 1102/8 kép.

Ha egy szó értelmezése téves, vagy szubjektíve befolyásolja is az olvasót, mégis felhívja a figyelmét olyan jelenségekre, amelyek kiváltják helyeslését vagy ellenkezését, a felmerült kérdés vizsgálatára készítetik, támpontot adnak neki, s esetleg újabb, tökéletesebb megoldás keresésére inspirálják. Ha egy jelentés, értelmezés az írói szótárban bizonytalan, homályos — s ez a szépirodalomban egyáltalán nem ritka eset —, ezt a szótár szerkesztőjének — felfogásom szerint — jeleznie kell. Ezt vallotta és alkalmazta már Scartazzini és B. Schmidt is Dante-, illetőleg Shakespeare-szótárában; ezt az utat követi a Goethe- és a Juhász-szótár is.

A minden szó minden jelentésére kiterjedő teljes értelmezést támogatja egy igen lényeges gyakorlati követelmény is; az, hogy a szótár önállóan is olvasható, használható legyen. Ha az írói szótár olvasójának — akár kutatás, akár ismerkedés szándékával veszi kézbe valaki — minduntalan egy másik, általános értelmező szótárt is fel kell ütnie, mert hol ennek, hol annak a szónak az értelmezésére kíváncsi, akkor az olvasó elkedvetlenedik, bosszankodik, végül teljesen félreteszi szótárát. Ellenkező esetben viszont, ha valamely kérdésben az általános értelmező szótárból nem kap kielégítő tájékoztatást, bizakodva veheti kézbe az írói szótárt, hiszen az is teljes

értékű, normatív jellegű, és sok esetben részletezőbb, mint az általános értelmező szótár.

Kétségtelen tehát, hogy mindkét értelmezési típusnak van létjogosultsága. Magam a minden szót értelmező írói szótárt tartom helyesebbnek, teljesebb értékűnek. (A magyar írói szótárak szerkesztésében ez a felfogás egyöntetűen érvényesül.)

Az értelmezéssel kapcsolatban minden óvatosság mellett is (a későbbiekben még tárgyalandó objektív fogódzók még oly gondos számbavételével is) számolnunk kell a szubjektivitásnak bizonyos fokú jelenlétével, azzal a már előbb is jelzett körülménnyel, hogy minden nyelvi jel jelentésének kettős szubjektív falat kell áttörnie: a beszélő (író) és hallgató (olvasó) egyéniségét a maga sokrétű komplexumában. (Ennek jelentőségét domborítja ki, s talán túlzott mértékben is hangsúlyozza FABRICZIUS K. FERENC. [29])

A szubjektivitásnak ez a két fókusza minden nyelvi jel jelentésének felhasználásában és értelmezésében (leadásában — felvevésében) érvényesíti a maga erősebb-halványabb reflektorozó hatását a legegyszerűbb dialógustól kezdve a legelvonatabb elméleti fejtegetésig. Az értelmezésnek tehát mindig az a feladata, hogy ezeknek a szubjektív elemeknek a kilengéseit minimálisra csökkentse az objektív támpontok feltüntetésével. Azt azonban tudomásul kell vennünk, hogy az értelmezés sohasem egy pontra rögzített. Minden értelmezésnek van egy bizonyos ingadozási sávja. A jelentés síkján tehát éppen úgy hiába keresnénk a tiszta kategóriákat, mint a nyelv bármely más területén; kezdve a fonémáktól, a szófajok és mondatrészek, az egyszerű és összetett mondat között mindenütt bőséggel találunk átfedéseket, bizonytalan határeseteket.

A szótári értelmezés legtökéletesebb, legmagasabb rendű formája tehát a meghatározó körülírás. A modern értelmező szótárak (az ún. közép- és nagyszótárak) általában ezt alkalmazzák. Felfogásom szerint az írói szótár értelmezésének is ez a követendő, alapvető módja, mégis az általános szótárral szemben bizonyos módosításokkal.

Az általános értelmező szótár feladata természetesen a pontosságra törekvő megjelölés, az írói szótáré viszont a megkülönböztető jelleg kidomborítása; vagyis az írói szótár értelmezésének a köznyelvi (általános szótári) értelmezéshez viszonyítva kell megjelölnie a címszó jelentését. Azt kell kifejeznie, hogy megegyezik-e a szóban forgó nyelvi jel jelentése a köznyelvi jelentéssel, vagy eltér tőle valamilyen módon.

Mínthogy az írói szótárban mindenkor egyéni, alkalmi felhasználásról, illetőleg jelentésről van szó, az értelmezésnek azokra a kontextusból fakadó jelentésmozzanatokra kell különös gondot fordítani, amelyek a kontextus szituációs mezejében mutatkoznak meg. Az általános szótár a szavak standard, sztatikus jelentéseleseit tünteti fel elsősorban, az írói szótár ezzel szemben a szituáció következtében létrejövő új mozzanatokat, egyedi sajátosságokat domborítja ki. Ezért az általános szótár értelmezése túlnyomólag a lexikális, mégpedig a köznyelvi használatban megszokott lexikális mezőre vonatkozik, gyakran kizárólag erre korlátozódik. A szituációs mező csak másodrendű kísérő, vagy egyáltalán nem érvényesül.

Az írói szótár értelmezésében megcserélődnek ezek a szerepek. Mutassa ezt egy konkrét példa:

A *sugárút* címszót az ÉrtSz. így értelmezi: „Központi térségből induló, ill. azt metsző egyenes, hosszú, széles(ebb), gyak. fákkal szegélyezett városi (fő) út-vonal.” [30] Ezekből az általánosságban igen fontos, jellemző fogalmi jegyekből — mint a lexikális mezőbe tartozó jelentésmozzanatokból — az írói felhasználásban nem egy háttérbe szorul, funkció nélkül marad, tehát az értelmezésben sincs rá szükség.

Amikor Juhász Gyula ezt írja: „Ő szomorú bolondság Rímebe törni mind a drága szépet. Mely a szivárványos, márványos élet Nagy sugárútján pompázik, ...” az előbbi fogalmi jegyekből alig maradt valami a *sugárút* szónak költői képbe szőtt felhasználásában. A fogalmi jegyekből itt csak annyi aktualizálódik, amennyi a jelentésmagot még éppen őrzi: ’hosszú, széles út’. A szituációs mező szempontjából a *sugár* előtag (mint jelző) lényegében közömbös. A felhasználásnak ebben az esetben tehát az értelmezés nem a lexikálisan specifikusból táplálkozik, csupán a szó genusának van szemantikai funkciója, a speciesnek nincs.

Az ilyen jelentésmódosulás s az ennek következtében alkalmazandó értelmező módszer azonban egyáltalán nem törvényszerű. A szépirodalmi nyelvre jellemző ún. költői kép értelmezésében az általános szótár megelégedhet egy egyszerű utalással anélkül, hogy külön értelmezné a képi használatban érvényes, ún. átvitt értelmű jelentést (vö. az ÉrtSz. ilyen „átv.” jelzéseit). Az írói szótárnak azonban éppen az ilyen képi szóhasználat értelmezésében van sajátos feladata, tehát a képi jelentésárnyalatot is értelmeznie kell. (A költői kép mibenlétével, írói szótári minősítésével külön fejezetben foglalkozom.)

Összegezve: az írói szótár értelmezése lényegében abban tér el az általános szótári értelmezéstől, hogy az értelmezés súlypontja áttolódik a kontextus szituációs mezejére. Ez természetesen feltételezi a szituációs mező két szegmentumának: a külső helyzet és hangulati érzelmi velejáró (stilisztikai érték) vizsgálatának szótári rendszerezését, illetőleg ilyen minősítő rendszer kialakítását, minősítő jegyek megállapítását, amelyek a lexikográfiai értelmezést lehetővé és megbízhatóvá teszik. (Ezeknek a feladatoknak a megoldását a kontextusról, illetőleg a stilisztikai minősítésről szóló fejezetekben tárgyalom.)

* * *

A szótári értelmezésnek nemcsak a szótári gyakorlatban van gazdag hazai és külföldi hagyománya, hanem az elméleti alapvetés tekintetében is olyan körültekintő gondosságú útmutatással rendelkezünk, mint BALÁZS JÁNOSnak az értelmezésről szóló tanulmánya. [31] Így az értelmezés gyakorlati alkalmazásának egyes kérdéseiből csupán azokkal kell foglalkoznom, amelyekben az írói szótár eltér az általános szótári módszerektől.

Az általános szótári értelmezéshez viszonyítva az írói szótári értelmezések három csoportba sorolhatók:

- a) az értelmezés azonos az általános szótári értelmezéssel (magyar vonatkozásban az ÉrtSz. értelmezésével);
- b) az általános szótári értelmezés módosított felhasználása;
- c) új értelmezés.

Az első típusban főleg azok a címszók szerepelnek, amelyek történeti múltjuknál (régiségüknél), használati elterjedtségüknél vagy egyéb (pl. nyelvtani kötöttségi) adottságaiknál fogva a jelentés kevésbé hullámzó mély vizében foglalnak helyet. Gondolhatunk itt — magyar vonatkozásban — a finnugor vagy uráli eredetű szókra, másrészt a technika századának elterjedt használati eszközeinek nevére (*gépkocsi*, *telefon*, *rádió* stb.), illetőleg a viszonyjelölő formaszókra stb.

Az általános szótári értelmezés módosítása két irányú: vagy egyszerűsítő (vö. a *sugárút* előbb idézett példáját) vagy részletesebben kifejtő, illetőleg szétbontó. A részletes kifejtés főleg az átvitt értelmű szóhasználatban mutatkozik meg (erről alább részletesebben szólok). Az értelmezés szétbontása voltaképpen új jelentésárnyalat megkülönböztetését eredményezi, illetőleg teszi szükségessé az értelmezendő adatok alapján. Pl. a *halál* címszónak Juhász Gyula költői nyelvén határozottan

elkülönül egymástól az 'élő szervezet működésének végleges megszűnése, meghalás' (az ÉrtSz.-ban is feltüntetett) értelmezése mellett egy 'az élet megszűntével bekövetkezett állapot' jelentésárnyalata is: „E bánatot magammal hurcolom Az életem s a végtelen halálban!” (Mégis ...): „E dalt dalolta hű öregek ajka, Kiket halálban ringat messzi táj.” (Koronázás); „... s sorsod szép és bús rege És a halálod büszke örök élet!” (Lord Byronhoz), stb.

Az új értelmezés legegyszerűbb, legtermészetesebb esete a neologizmusok, a költői szóalkotásból származó címszók jelentésének megállapítása. Ezek köre pedig rendkívül széles és heterogén, hiszen a jelentés szempontjából nemcsak a szóteremtés produktumai tartoznak ide (egyéni szóteremtésnek, tehát új szónak tekintem az írói (költői) nyelvből azokat a szókat, amelyek nincsenek szótározva), hanem a szemantikai neologizmusok is, vagyis a már meglevő, köznyelvi vagy rétegnyelvi szóknak új jelentései, elsősorban és leggyakrabban az ún. átvitt értelmű jelentések. Ilyenek az írói (költői) nyelvben alighanem gyakoribbak, mint a köznyelvileg használt (konkrét) jelentések.

Az alkalmi szójelentések megállapítása — mint már eddig is láttuk — csak a grammatikai szerep, a szintaktikai összefüggés tisztázásával történhet. A szókörnyezetnek, közvetlenül az egy szintagmába illesztendő nyelvi jeleknek, illetőleg jelkapcsolatoknak jelentésdetermináló szerepe éppen akkor mutatkozik meg, amikor egy szónak ismert, köznyelvi jelentése mellett szokatlan, újszerű jelentését próbáljuk megállapítani. Köznyelvi, ismert szónak új jelentése nagyon gyakran keletkezik az ún. költői kép révén. Meg kell tehát vizsgálnunk a költői kép mibenlétét és lexicográfiai feldolgozásra alkalmas elemzésének lehetőségét (vö. A költői kép c. fejezetet).

Az általános szótárétól eltérő új értelmezési módnak minősül a tulajdonnevek, idegen szók (szövegek) stb. értelmezése is; vagyis azoké a nyelvi jeleké, amelyek az általános értelmező szótárakban nem szerepelnek, de az írói szótárnak a közszókkal egyenlő értékű elemei, az írói szótárban feldolgozott korpusz részei.

A tulajdonnevek értelmezése

A régebbi felfogással ellentétben ma már általánosan elfogadott álláspont, hogy a tulajdonneveknek is van jelentésük. [32]

A tulajdonnév tehát csak abban tér el a köznévtől, hogy más a jelölő funkciója. A köznevek osztályokat jelölnek (s csak külön nyelvi eszköz — pl. kijelölő jelző — segítségével válnak alkalmassá egyedi dolog jelölésekre), a tulajdonnevek viszont osztályok egyedeit jelölik. [33]

Ha már most a tulajdonnévnek jelentése van, akkor a tulajdonnév szótárilag is értelmezhető. De ez az értelmezés — éppen az említett funkcionális különbség miatt — szükségképpen eltér a köznevek értelmezésétől. Az értelmezés formája lényegében itt is az értelmező körülírás. Egyszerűsíti az értelmezést az, hogy a tulajdonnévnek nem kell megadni sajátos megkülönböztető (részosztály) jegyeit. Ha általában a *színész* szót mint közszót értelmezem, nem elég a *genus* (fogalmi osztály) szerinti besorolás (az, hogy a színész 'személy'), hanem 'olyan személy, aki színpadi művek alakjainak megelevenítésével, illetőleg színpadi szerepek játzásával hivatászerűen foglalkozik'. Ha viszont a *Csontos* (Gyula) tulajdonnevet értelmezem, a 'színész'-nek mint fogalmi osztálynak megnevezésével megadtam az összes idetartozó egyedek (Egressy Gábor, Gózon Gyula stb.) sorát, halmazát. Az egymást pontosabban meghatározó jegyek tehát itt más típusúak. (Személyeknél a leglényegesebb élet-

rajzi adatok, röviden: a születési és halálozási évszám; élő személyeknél persze csak az első). A *Csontos* (Gyula) tulajdonnévi címszó szótári értelmezése tehát ez: színész (1883—1945).

NB! Ha a tulajdonnév nemcsak egy egyedet (individuumot) jelöl, hanem többet is (mint a családnevek nagy része), akkor az egyedit (keresztnévvel, utónévvel történő szűkítés) vagy már a címszóban elvégezzük, vagy alcímszó beiktatásával oldjuk meg. Tehát az írói szótárban a címszó lehet *Csontos* vagy *Csontos Gyula*. Az előbbi esetben az értelmezéshez kerül az egyedit, az egyértelműséget biztosító nyelvi jel: — *Gyula*: színész... (A *Gyulának* persze mindenképpen szerepelnie kell a címszók sorában is, de csupán utaló címszó marad a megfelelő ábécérendi helyen.)

A fogalmi osztály megjelölésében is alkalmazhat megszorításokat, pontosabb megjelölést az írói szótár. Ha pl. az értelmezendő személy idegen nemzetiségű, a foglalkozást jelentő osztály megjelölése mellett feltüntetjük a nemzetiséget is. (Pl. *Beethoven*: Ludwig van (1770—1827) német zeneszerző.

Hasonló a helyzet az egyéb típusú tulajdonnevekkel kapcsolatban is. Pl. a földrajzi neveket szintén besoroljuk a megfelelő osztályfogalomba (város, község, folyó, hegység stb.), de az osztályfogalmat megfelelően szűkítjük (pl. franciaországi folyó, dunántúli község, dél-amerikai hegység stb.).

Az értelmezésnek ez a formája nem idegen és ismeretlen a lexikográfiában, de külön szótári nemben: a lexikonban szokásos ismerettári (enciklopedikus) értelmezésben használatos. Az írói szótár a tulajdonnevek besorolásával egyesíti a két értelmezési műfajt. (Közel áll e tekintetben az írói szótárhoz a „Petit Larousse” típusú kiadvány, amely külön-külön ábécérendbe sorolva, de egy kötetbe foglalva nyújtja a köznevek és tulajdonnevek értelmezését.)

Speciális értelmezési eljárást igényel az írói szótárban az a tulajdonnév, amelynek „appellatív” értéke is van. Ennek a legegyszerűbb, átmeneti esete az olyan felhasználás, amikor a szóban forgó személy, tárgy, dolog stb. a már jelzett ismerettári adatok mellett valamely különös ismertető jeggyel felruházva, azzal mintegy elválaszthatatlan egységben szerepel az írói, költői műben. (Ilyenkor a szabványos ismerettári adatok feleslegessé is válhatnak.) Így kerül pl. a Goethe-szótárban az *Alfonzo* címszóhoz első jelentésként ez az értelmezés: „Name eines span[ischen] Adligen, der sich als Banditenführer Crugantino nennt”. [34] Ugyanez a tulajdonnév előfordul címszóként a Juhász-szótárban is egészen más jelentésben, de ugyanilyen értelmezési típusban: „XIII. Alfonz spanyol király (1908-ban feleségével, Enával Budapestre látogatott).”

Nagyon csábító volna itt annak a kérdésnek a felvetése, vajon Juhász Gyula tréfás, ironikus hangvételű versének nincs-e valamilyen visszacsengése a Goethénél szereplő „Banditenführer”-hez. Az ilyen összefüggések vizsgálata azonban nem szorítható be a szótári keretekbe.

Egy másik gyakori sajátosság a tulajdonnevek metaforikus vagy metonimikus használata. Pl. a Werthernek ebben a mondatában: „Ossian hat in meinem Herzen den Homer verdrängt.” Ilyenkor az értelmezésben a fogalmi aspektus mellett a stilisztikai mező is aktivizálódik, tehát az értelmezésben ennek is meg kell mutatkoznia. A megoldás többféleképpen történhet. Legegyszerűbben a megfelelő stilisztikai minősítő jeggyel — pl. metafora, meton. stb. — vagy ha illetégyébként nem alkalmaz a szótár, külön megjegyzéssel. Érdekes véletlenként itt is párhuzamba állítható a Goethe-szótár egyik előfutáraként elkészített Werther-szótárnak és a Juhász-szótárnak *Homer* (Homer) címszáva, illetőleg szócikke. A Werther-szótárban a címszó az idézett előfordulás után a következő kiegészítő értelmezést kapta: „mit Übertragung des Namens auf das Werk.” [35]

A Juhász-szótár a címszó négy előfordulását három jelentésbe (jelentésárnyalatba) sorolja: 'Homérosz, az európai irodalom első nagy költője' ...; a) (átv) 'Ismert,

nagy tiszteletnek örvendő énekes' ...; b) (átv) *magyar* —: 'Arany János' ... (Az a), b) alatti jelentéshez tartozó idézetek *meton* (=metonimia) minősítő jegyet kaptak.)

Ugyanúgy, mint a közszóknak, a tulajdonneveknek az értelmezése is gyakran okoz gondot ingadozásával, bizonytalan minősítési lehetőségével. Az appellatív értéknek ilyen határeseiteire gondolok: „... tudom, hogy lesz még ünnep egyszer, Hol Helfferichnél Ehrlich többet ér S Pasteur külön, mint száz véres vasember,” (Juhász Gy.: *Salve*). A két első tulajdonnév nyilvánvalóan szimbolikus értékű. Pasteur esetében már nem annyira világos az appellatív érték, de a két előbbihez csatlakozva igen valószínű. (A szótári minősítésben a szó „szimb. (=szimbólum) is” minősítést kapott.)

Még rejtettebben, szemérmesebben visszahúzódva csepegtette el az appellatív értéket a költő akkor, amikor Csokonai szobra előtt így elmélkedik: „Míg álltál boldog magasan fölöttem S deres subában ködlött a jelen. Belémeredtél az örök jövőbe: Csokonai, magyarság, Debrecen! (Juhász Gy.: Csokonai szobránál). Csokonai itt nyilván nemcsak a felvilágosodás korának legnagyobb magyar költője, hanem 'példaként tekintett költő előd, sorstárs' is.

Nem véletlen, hogy itt is, másutt is Juhász Gyula költői nyelvéhez folyamodom igazoló példáért. Csak a részletesen elemző módszer segíthet hozzá az ilyen hajsza éreztű árnyalatok felismeréséhez, s ez természetesen abban a költői (írói) korpuszban áll leginkább rendelkezésemre, amelynek mikrofilológiai elemzését a szótárszerkesztés során el kellett végeznem.

Más jellegű, tehát más értelmezési formát kíván az írói szótárban az idegen szók feltüntetése. A legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldás itt az, ha ilyenkor a kétnyelvű szótárak szinonim értelmezését hívjuk segítségül (miként előbb az enciklopédiáét), vagyis megadjuk az anyanyelvi megfelelőt. Esetenként természetesen itt is szerepelhet kiegészítő értelmezés. Pl. *delendam* címszónál: — *esse censeo* = 'Az a véleményem, hogy [Karthagót] el kell pusztítani' (Cato senex híres szállóigéje).

A jelentések szétválasztása és rendszerezése

Statisztikai megállapítások igazolják, hogy az írói szókincsnek, tehát az egy írói korpuszba tartozó szavaknak több, mint fele hapax legomenon. [35a] Ebből következik, hogy az írói szótár címszavainak jelentős része az írói felhasználásban egyjelentésű szó. Minthogy pedig a többször előforduló szók között is vannak szótárilag azonos jelentésűnek minősülő felhasználások, az írói szótár címszavainak igen tekintélyes hányada (több írói szótárban végzett statisztika szerint mintegy 60—65%-a) monoszemikus. [36]

Ez a tény bizonyos szerkezeti előnyt jelent az írói szótárban az általános szótárral szemben: megkönnyíti a jelentésstruktúra összeállítását, de persze csak a szótárnak egyik részében. A többjelentésű szók jelentésstruktúrája viszont annál bonyolultabbá válhat. Az elrendezésben két irányvonal érvényesülhet.

a) Követve az általános értelmező szótárak rendszerét, a jelentésstruktúra a legkonkrétabb, illetőleg legelterjedtebb jelentésből indulhat ki, és haladhat az elvont, ritkán felbukkanó jelentések felé. Nem meglepő, hogy az ilyen rendszerezésre a szókincs legősibb, primitív rétegéből származó szavak — testrészek, természeti alapjelenségek neve — kínálkoznak szemléletes például: *láb* → *asztalláb*, *hegyláb*, *verseny láb*; *szív* → 'érzés'; *szél* 'bizonytalan hír, események sodra', 'a belekben keletkező gáz', 'sűrített levegő', (nép) 'szélütés, hűdés'; *tűz*: (katonai) tüzelés, '(borban) erő', 'égető fájdalom', 'lelkesezés, szenvedély' stb.

Az értelmező-minősítő írói szótárak prototípusában, a Puskin-szótárban az a kettős elv vezérli a jelentésstruktúra kialakítását, hogy a címszó fő jelentéséből ágazzanak ki a többi jelentések; másrészt az egyik jelentés vezessen el a másikhoz, ismét abból vezetendő le a harmadik stb. (Persze nem genetikus, hanem fogalmi ágrendszerről van szó.) [37]

A másik alapvető rendszerezési szempont többé-kevésbé elszakad az általános szótári gyakorlattól, és a költői használat szerinti gyakoriság elvét követi. Ez az elv mutatkozik meg a Goethe-szótár szócikkeinek struktúrájában. De a statisztikai elv csak megszorításokkal, a fogalmi körök összefüggésének, a tartalmi szempontok egységének megóvásával érvényesül. [38]

A jelentésstruktúra felépítése tehát gyakorlatilag nem történhet egyetlen vezérelv szerint, nem hiába küszködnek vele a szótárírók évszázadok óta. Az írói szótárban is — mint az általános szótárak túlnyomó részében — a logikai és statisztikai (gyakorisági) szempontok harmonikus kiegyenlítésére törekednek a szótárírók. A szintézist hathatósan elősegíti a jelentésárnyalatok megkülönböztető beiktatása. Tehát egy vagy több fő jelentéshez csatlakoznak a ritkábban előforduló, bizonyos vonatkozásokban eltérő, elkülönülő jelentésárnyalatok. (A modern lexikográfiában általánosan elterjedt egyszerű jelölési rendszerrel a fő jelentéseket számokkal, a fő jelentéseken belül felsorolt árnyalatokat az ábécérend kisbetűivel különböztetjük meg. Ez a jelölési rendszer gyakran bővül még a jelentéscsoportokat egybefogó római számok bevetésével, illetőleg a finomabb árnyalásokat jelző vékony szedésű vagy megkettőzött betűk (aa, bb) esetleg görög betűk stb. alkalmazásával.)

A jelentéseknek ez a széttagolása jól áttekinthető képet ad, de természetesen csak a megadott értelmezéseknek megfelelően kiválasztott jelentésű (jelentésárnyalatú) példákról, miközben a jelentésstruktúra szempontjából homályos, de az egyéni stílussajátóságok szempontjából esetleg igen értékes felhasználási a címszónak történetesen be sem kerülnek a szótárba. Teljesen indokolt CHR. DILL fenntartásos megállapítása: „Auf jeden Fall scheint darin eine Gefahr zu liegen, sich mit der Analyse des Wortes zu begnügen. Bei der Technik der Reihung darf der Lexikograph nicht stehenbleiben, er muss die Technik der Komposition beherrschen. Das vornehmste, wenn auch schwerste Ziel darf niemals aus den Augen gelassen werden: die Synthese, das Zusammen- und Unterordnen der verschiedenen Bedeutungsgruppen zum lebendigen Wortorganismus.” [39]

A jelentésstruktúra felépítésében, az értelmezés és illusztráló példák konvergenciájában jelentkező sok-sok Skylla és Charybdis leküzdésében az értelmezés rugalmassága segíthet legtöbbet, amint ezt SCHADEWALDT kifejtette a Goethe-szótár bevezetőjében.

Az értelmezésnek nem szabad túlságosan szűkre szabottnak lennie, hogy beleférjenek a sajátos egyedi vonásokat tartalmazó adatok is. (Ezeknek egymástól, illetőleg az értelmezésben körülírt fő jelentéstől való távolodását tipográfiai jelzéssel is ki lehet többé-kevésbé fejezni, pl. | vagy || elválasztó jelekkel.)

Az írói szótárak jelentésstruktúrájában és különösképpen a jelentések, jelentéscsoportok elrendezésében figyelembe kell venni még néhány olyan körülményt is, amely e szótártípus sajátosságaiból következik.

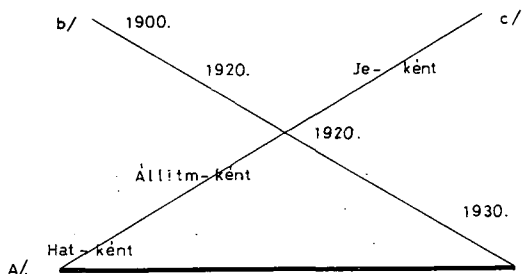
Az írói szótár természeténél fogva szinkron nyelvallapotot tükröz. Ezen belül azonban egyáltalán nem közömbös a diakronia, vagyis az, hogy egy szó, illetőleg annak különböző felhasználásai és jelentései az írói (költői) pályát egészében átfogják-e, vagy csak bizonyos szakaszaira korlátozódnak. Szintúgy nem közömbös az sem, hogy a jelentésstruktúrában mutatkozó eltérések (jelentésváltozások) és az időbeli egymásutániség között van-e valamilyen megfelelés, szabályszerűség. Ezek a

körülmények pedig azt írják elő, hogy az írói szótár idézetei, esetleg jelentései (jelentésárnyalatai) időrendi sorrendben álljanak egymás után. Persze ez az időrendiség nem kerekedhet a jelentésstruktúrának már előbb jelzett felépítési rendje fölé, hanem csak vele békés egyetértésben, s amannak alárendelve valósulhat meg.

Egy másik, nem kevésbé figyelmet érdemlő szempont az írói szótár anyagának elrendezésében a szintaktikai és frazeológiai kapcsolatok helyének megállapítása. Írói szótárban nem lehet közömbös, hogy egy főnév jelzővel vagy jelző nélkül fordul-e elő, s persze az sem, hogy milyen jelzőkkel. Szintúgy fontos jegye az egyéni stílusnak a mellékevek mint determinánsok szerkezeti alaptagjának milyensége. Tükrözni kell továbbá az írói szótárnak az igék vonzatait és megannyi más, a szintaktikai felhasználásból adódó nyelvi, stilisztikai sajátsgát.

Az állandósult szókapcsolatok (frazeológiai egységek) kivetítését sem mellőzheti az írói szótár, hiszen ezek nemcsak szemantikailag különülnek el, hanem mindenkör sajátos jellemzői az egyéni stílusnak is. Ezeknek a jelkapcsolatoknak mint stílus-elemeknek az ábrázolása, a jelentésstruktúra keretében történő elhelyezése tehát egy újabb jelentős keresztező tengelyt idéz vagy idézhet elő az írói szótárnak a jelentésstruktúrán nyugvó rendszerében.

Ha már most a szócikk felépítési rendjében továbbra is a jelentésstruktúrát tekintjük alapvetőnek, akkor ennek mint fő tengelynek legalábbis két, egymástól független és egymástól eltérő irányú keresztvonalával kell számolnunk: az időrendiséggel és a (stíluselemeket is tartalmazó) szintaktikai (frazeológiai) kapcsolatok tengelyével. Sematikus ábrázolásban ilyenformán:

- A) tengely = jelentés
 b) tengely = időrend
 c) tengely = grammatikai (szintaktikai) felhasználás (melléknév esetén)

A felsorolt, különböző rendszerezési szempontok alapján az értelmezés következetességére nagy gondot fordító Petőfi-szótár az alábbi módon szándékozik szócikkeit elrendezni: „1. (alap) jelentés; példák — jelző, illetve határozó nélkül — erre a jelentésre; 2. birtokos jelzős szerkezetek, példákkal; 3. minősítő jelzős — igék-nél határozós — szerkezetek, példákkal; 4. állandó igés kapcsolatok, illetve igék-nél állandó névszós kapcsolatok; 5. frazeológia, vagyis állandósult (esetleg átvitt jelentésű) szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások.

A fő címszó jelentései közé a maguk megfelelő helyére beépítendő azok a jelentések is, amelyek anyagunkban csak egy-egy alcímszó jelentéseként fordulnak elő. Ha ezt a módszert gondosan alkalmazzuk, az alcímszónál nem kell új jelentéseket megadnunk, hanem egyszerűen utalhatunk a címszó megfelelő jelentésére.

Nagy figyelmet fordítunk az állandósult szókapcsolatokra (frazológiai egységekre), amelyek Petőfi nyelvére külön-külön és együttvéve talán szóhasználatánál is jellemzőbbek. Nagyobb szócikkekben kiemelhetünk egyébként nem állandó szókapcsolatokat is, ha ezáltal a cikk áttekinthetőbbé, világosabbá válik. Igyekszünk a felesleges ismétléseket elkerülni; a rövidség kedvéért a szókapcsolatokat csak akkor értelmezzük, ha erre feltétlenül szükség van, s igen gyakran csak a lelőhelyet adjuk meg, szövegpélda nélkül. Átutalhatunk a szókapcsolat valamely tagjára vonatkozó más szócikkre is.” [40]

JEGYZETEK

- [1] A jelentéssel kapcsolatos szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalomból főleg Ахманов, О., С., *Очерки по общей и русской лексикологии*. Москва 1957; GOMBOCZ ZOLTÁN, A m. tört. nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Pécs 1926; GUIRAUD, P., *La Sémantique*. Paris 1954.; KÁROLY SÁNDOR, *Általános és magyar jelentéstan*. Bp. 1970; KATZ, J.—FODOR, J. A., *The Structure of a Semantic Theory*. Language XXXIX (1963); SCHAFF, A., *Einführung in die Semantik*. Berlin 1966; SCHMIDT, W., *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung. Berlin 1963; ROSETTI, A., *Le mot. Esquisse d'une théorie générale*. Copenhague—București 1947.; ULLMANN, St., *Précis de sémantique française*. Bern 1952.; WEISGERBER L., *Das Problem der inneren Sprachform und seine Bedeutung...* Germanisch—Romanische Monatsschrift XIV. (1926); WÜSTER, E., *Die Struktur der sprachlichen Begriffswelt und ihre Darstellung in Wörterbüchern*. (Studium Generale) 1959.; CASARES, J., *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid 1950. munkáira támaszkodtam.
- [2] SCHMIDT i. m.
- [3] KÁROLY i. m.
- [4] MMNyR. I. 156 kk.
- [5] WALPOLE, H., R., *Semantics. The nature of words and their meanings*. New York 1941.
- [6] HAGER, G., *Gesund bei Goethe. Eine Wortmonographie*. Berlin 1955; BENKŐ LÁSZLÓ: *Weimarer Beiträge* 1960. 345.
- [7] ZUMTHOR, P., *Stylistique et Poétique*. (Style et Littérature) Le Haye 1962. 25.
- [8] *Goethe Wörterbuch*. (I. I.) Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz 1966. (Einführung.)
- [9] Uo.
- [10] GRIMM, J., *Vorrede zum I. Bd. des Deutschen Wörterbuchs*. 1854.
- [11] Utal rá SCHWEISTHAL, K., G., *Die Bedeutung der Sprachinhaltsforschung für die maschinelle Sprachbearbeitung*. Beiträge zur Linguistik und Informationsverarbeitung 10. (1967): 48.
- [12] GÁLDI LÁSZLÓ, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 4.
- [13] *Goethe Wörterbuch*. (I. I.) (Einführung.)
- [14] NyK. LXXI (1970): 248.
- [15] BÁRCZI GÉZA, A m. nyelv életrajza. Bp. 1963. 385.
- [16] Vö. KIEFER FERENC: MTA. I. OK XXIII (1966): 175.
- [17] HAGER i. m.
- [18] SCHWEISTHAL i. m.
- [19] SCHAFF i. m.
- [20] TOGBY, K., *Grammaire, lexicologie et sémantique*. Cahiers de Lexicologie VI (1965): 3—7.
- [21] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, *A szavak stilisztikai értékeléséről*. NyK. LXVI (1964): 142.
- [22] GREIMAS, A., J., *Signification dans le discours*. Cahiers de Lexicologie V (1964) II: 24.
- [23] GREIMAS i. m. 23.
- [24] SCHMIDT i. m. 23.
- [25] KOVALOVSKY MIKLÓS, *Egy Ady vers világa*. Bp. 1965. (MNyTK) 111.
- [26] DILL, CHR., *Lexika zu einzelnen Schriftstellern*. Forschungen und Fortschritte 33 (1959): 371.
- [27] *Vopr. Jazük*. 1957. 130.
- [28] Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Bp. 1972. (Az idézetek utáni számok a kritikai kiadás vers-, ill. sorszámaait jelzik.)
- [29] FABRICZIUS KOVÁCS FERENC, *Jelentés, társasléktan, kommunikációelmélet*. M. Pszichológiai Szemle XXIV (1967): 331.
- [30] ÉrtSz. V. 1296.
- [31] *A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában* (Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ) kötetben. Bp. 1962. (Nytd. Ért. 36/66)

- [32] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár címszavai. SzTF. Tud. Közl. 1971/I: (uo. szakirodalmi áttekintés).
- [33] KÁROLY i. m. 112.
- [34] Bd. 4. Lief. 398.
- [35] MERKER, E., Wörterbuch zu Goethes Werther. (1—3. Lief.) Berlin 1958—63.
- [35a] Vö. ALINEI, L., M., La lista di frequenza della Divina Commedia. Utrecht. É. n. (1965).
- [36] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár teljessége. SzTF. Tud. Közl. 1969. 38.
- [37] Vö. SCHMIDT i. m.
- [38] Vö. HAGER i. m.
- [39] DILL i. m. 372.
- [40] MTA I. OK. XXII (1965): 375.

ТОЛКОВАНИЕ В СЛОВАРЕ ПИСАТЕЛЯ

Л. Бенкő

Самой важной задачей при составлении словаря писателя является определение значения толкуемого слова — того значения, которое дано в контексте. При этом необходимо иметь в виду три аспекта значения слова:

а) сигнификативный (предметный, логический); он учитывается при определении структуры значения,

б) прагматический (эмоциональный) — экспрессивно — эмоциональные элементы, стилистическая окраска языкового знака;

г) контекстуальный (структуральный) — связь данного знака с другими знаками и грамматическая обусловленность. В соответствии с этими тремя аспектами значение слова в словаре писателя толкуется с точки зрения: а) содержания, б) стилистики, в) грамматики.

При определении структуры значения слова в словаре писателя учитываются актуальные (неустойчивые) значения. Отсюда вытекает первая практическая задача. — выяснение групп и подгрупп (значений и оттенков значений), в которые входят заглавные слова. Поскольку в словаре писателя большую роль играют отдельные значения и оттенки значения, по мнению автора, необходимо толковать все заглавные слова.

При толковании словаря писателя автору представляется необходимым решить следующий круг проблем:

а) Что такое значение? то есть, определение того, что можно и нужно толковать.

б) Как, каким образом нужно толковать слово, какие аспекты учитывать при определении значения?

в) Что толкуется — значение чего определяется (значение слова, может быть морфемы, словосочетания или предложения)?

г) С какой глубиной раскрыть структуру значения, оттенков?

д) Как можно сохранить относительную объективность толкования при описании разных оттенков и вариаций, возникших вследствие индивидуальных ассоциаций и употребления слова в данном контексте.

Автор занимается также толкованием значения собственных имён, иностранных слов и т. д., то есть объяснением тех языковых знаков, которые в обычных толковых словарях не даются, но органически входят в словарь писателя и используются писателем наравне со словами литературного языка.

ÜBER DIE ERLÄUTERUNG DER STICHWÖRTER IM AUTOREN-WÖRTERBUCH

Von *L. Benkő*

Die wichtigste Aufgabe des Autorenwörterbuches ist — der Auffassung des Verfassers nach — die Feststellung der Bedeutung, und zwar der im schriftstellerischen Korpus geltenden Bedeutung der Stichwörter. Hinsichtlich des Autorenwörterbuches sollen besonders drei Aspekte der Bedeutung vor Augen gehalten werden: a) logisch-inhaltliche (signifikative) Relation, auf deren Grund die Bedeutungsstruktur des Wörterbuches aufgebaut ist; b) emotionale (pragmatische) Seite, d. h. die sogenannten emotionalen Elemente, der stilistische Wert des sprachlichen Zeichens; c) kontextuelle (strukturelle) Zusammenhänge, d. h. Beziehung zu anderen Zeichen und grammatischen Gebundenheiten. Dieser dreifachen Forderung entsprechend wird auch die Erläuterung von drei Seiten gegeben: vom a) inhaltlichen, b) stilistischen, c) grammatischen Gesichtspunkt aus.

Die Bedeutungsstruktur des Autorenwörterbuches ist auf die gelegentlichen (aktuellen) Bedeutungen gebaut. Praktisch ist also die erste Aufgabe festzustellen, in wieviel Gruppen und Untergruppen (Bedeutungen und Bedeutungsnuancen) die einzelnen Vorkommnisse der Stichwörter eingeteilt werden können. Da alle Bedeutungen und Bedeutungsnuancen im Schriftstellerwörterbuch von grosser Wichtigkeit sind, soll ein jedes Stichwort gedeutet werden.

Im Zusammenhang mit der Erläuterung im Schriftstellerwörterbuch sind der Auffassung des Verfassers nach folgende Fragen zu klären:

a) Was ist Bedeutung? D. h. was soll und was kann im Wörterbuch beschrieben werden, wenn man das Stichwort erklärt.

b) Auf welche Weise, auf Grund welcher Gesichtspunkte und durch welche Mittel soll die Erläuterung, d. h. die Feststellung der Bedeutung vorgehen?

c) Was soll gedeutet werden, d. h. soll die Bedeutung eines Wortes, eines Morphems, eines Wortgefüges oder eines Satzes festgestellt werden?

d) In welchem Masse soll die Bedeutungsstruktur, die Auslegung, die Feststellung der Nuancen analysiert werden?

e) Wie ist eine verhältnismässige Objektivität der Erläuterung zu bewahren, wenn man neue, aus individuellem Sprachgebrauch entstehende Erscheinungen, Bedeutungsvariationen und Modalitäten individueller Assoziationen beschreibt?

Im Zusammenhang mit diesen Fragen beschäftigt sich der Verfasser mit Erläuterung der Eigennamen, der Fremdwörter usw., also mit Bearbeitung der sprachlichen Zeichen im Autorenwörterbuch, die in den allgemeinen erläuternden Wörterbüchern nicht vorkommen, die aber im schriftstellerischen Wortschatz von gleichem Wert sind wie die Gattungsnamen, und als wesentliche Teile des im Autorenwörterbuch bearbeiteten Korpus erscheinen.